

Володимир Щербатюк (м. Київ)

Топоніміка Лисянщини

У статті, спираючись на архівні джерела, сучасні наукові праці та місцевий пошуковий матеріал досліджено топоніміку Лисянщини в контексті вивчення історії краю та певного переосмислення співвідношення краєзнавства й регіональної історії. Акцентовано увагу на використанні походження географічних назв краю у створенні місцевої геральдики.

Ключові слова: Лисянщина, топоніміка, населені пункти, версії походження назв, місцева символіка

Volodymyr Shcherbatyuk (Kyiv)

Топонимы of Lysyanshchyna

On the basis of the archival sources, the modern scientific works and the local researches the article studies the toponymy of Lysyanshchyna within the context of its history and a certain reconsideration of the correlation between the local history studies and the regional history. The attention has been concentrated on using the origin of place-names in the region in the course of local heraldry creation.

Keywords: Lysyanshchyna, toponymy, settlements, versions of place-names origin, local symbolism

Владимир Щербатюк (г. Киев)

Топонимика Лысянщины

В статье, опираясь на архивные источники, современные научные труды и местный поисковые материалы исследована топонимика Лысянщины в контексте изучения истории края и определенного переосмысления соотношения краеведения и региональной истории. Акцентировано внимание на использовании происхождения географических названий края при создании местной геральдики

Ключевые слова: Лысянщина, топонимика, населенные пункты, версии происхождения названий, местная символика

Лисянщина – окремий історичний регіон, виділений академіком І. Крип'якевичем [1] Історична Лисянщина займала значні терени південної Київщини – історико-географічного краю, зокрема східна частина розташована у басейні р. Гірський Тікич (притоки Срібна, Пожиточна, Рубанка), центральна і північна – у басейні р. Гнилий Тікич, північно-східна – частково на вододілі Південного Бугу й Дніпра та в басейні р. Рось (притока Хоробра). З 1954 р. більша частина історичного краю входить до

Лисянського району Черкаської області, який нині охоплює 39 населених пунктів: селище міського типу (Лисянка), 35 сіл та три селища*.

Дана публікація має на меті не лише дослідити географічні назви зазначеного краю, їх походження, смислове значення та розвиток, йдеться водночас й про вивчення в конкретно-науковому напрямі (топоніміці) окремо взятого мікрорегіонального простору на порівняно невеликій території. Цим ми продовжуємо процес певного переосмислення співвідношення краєзнавства й регіональної історії, розпочатий виходом з друку в 2002 р. дослідження «Історія регіонів України: Лисянщина» [2]. Тоді ж започатковано серію видань в історичній науці – «Історія регіонів України». За оцінкою сучасних вітчизняних дослідників проблем історичної регіоналістики України це засвідчило появу нового напрямку історичних досліджень – мікрорегіональної історії [3]. Підкресливши цей факт, український історик Я. Верменич відзначила: «продемонстрований у такий спосіб відхід від фрагментарності краєзнавчих пошуків дав виразний ефект максимального наближення до території і життя простих людей з одночасним розширенням можливостей проникнення у складний світ ментальності, ідентичностей, формування національної ідеї» [3,216]. Наочно і переконливо це продемонстровано в одному з наступних видань зазначеної серії – історико-етнографічному дослідженні «Шевченків край» [4]. Тож для досягнення зазначеної вище мети ми знову ставимо одним із завдань відхід від емоційно-оціночних домінант у висвітленні історії краю та певною мірою витворення на основі нових парадигм і підходів мікрорегіонального дослідження Лисянщини, у даному випадку через її топоніміку.

Питанням топонімів Лисянщини у різний час займалися історики, краєзнавці, фольклористи, філологи та ін. Серед них – Лаврентій Похилевич, Олександр Вдовиченко, Ілля Шульга, Микола Лубко, Михайло Лаврега, Микола Котенко, Всеволод Сабадин, Володимир Гончаренко, Олег Березовський, Віктор Жадько, Микола Демчук, Володимир Щербатюк, Н. Охріменко та ін. Однією з найбільш повних останніх досліджень, де висвітлюються топоніми населених пунктів краю є праця В. Щербатюка та М. Щербини «Топоніміка Черкащини: Лисянський район», що побачила світ у серпні 2014 р. на сторінках Черкаського видання «Нова доба» [5]. Значна частина наших досліджень, що ми їх накопичили з 1992 р. увійшла до публікації на сторінках цієї газети.

---

* В українському законодавстві не існує чіткого визначення терміну селище на відміну від селища міського типу. Відсутні й критерії, які б відрізняли селище від села. Раніше такі селища, тобто невеликі поселення, мали історичну назву – хутір, куток, рибальські та дачні селища тощо. Нині вони здебільше адміністративно приєднані до сільської ради найближчого села. У проекті нового адміністративного законодавства пропонується повернути цим невеликим поселенням назву хутір.

Найдавніша писемна згадка з числа поселень Лисянщини стосується села Журжинці – 1480 р. Вони згадуються як поселення Джуринці – вотчина Баглаїв [6,265,552]. 1599 р. згадується село Хижинці. У дослідженні «Край козацький» 2004 р. ми зазначали, що за дозволом короля Сигизмунда III (відповідна грамота від 28 травня 1599 р.) село у складі Брацлавського староства було передане Вінницьким і Брацлавським старостою Ю. Струсем шляхтичу О. Калиновському [7,73,289]. Наприкінці XVI ст., зокрема 1593 р. польський історик О. Яблонівський згадує містечко Лисянка з існуючим уже на той час замком [8,89]. До XVII ст. відносимо першу згадку про поселення Рубаний Міст [7,242], Орли [7,185,283]. Зокрема, в Універсалі Б. Хмельницького від 20 вересня 1656 р. про село Орли йдеться, що поселення передавалось у власність Ірдинському Виноградському монастирю. За тим же роком в Універсалі згадуються й села Сільчинці та Будища Лисянські [7,283]. В цілому слід зазначити, що більшість поселень краю вперше згадуються за козацької доби у XVII – XVIII ст. [5]

Матеріали опублікованих документів та архівів дають нам можливість твердити про походження назв поселень краю. Однак значна кількість інформації все ж базується на переказах та легендах і тому потребує подальшого дослідження та уточнень. Сьогодні ми можемо, говорити, що значна частина топонімів Лисянщини походить від імен чи прізвищ (інколи прізвицьк) перших поселенців або перших власників поселення. Так, на думку історика з Черкас М. Щербини від імен, прізвищ та прізвицьк утворилися такі назви сіл Лисянщини: **Вотилівка** (від першопоселенця Вотили) **Мар'янівка** (від імені поміщиці Мар'яни), **Михайлівка** (від осадника Михайла Дробота), **Петрівка-Попівка** (від першого власника попа Петра), **Семенівка** (від Семена), **Тихонівка** (від Тихона), **Ганжалівка** (від Ганжі), **Ріпки** (від козака Ріпки, хоча є й версія, що від звичайної ріпи – дворічної трав'янистої рослини з родини капустяних), **Розкошівка** (від козака Розкоша), **Чаплинка** (від пана Чаплинського), **Чеснівка** (від Чесного), **Шушківка** (від Шушка), **Яблунівка** (від поміщика Яблонівського) [9]. Додаємо, що с. Федюківка має назву від власника хутора Федора Морозова [2,54]. До цієї категорії назв віднесемо й назву села **Шестеринці**, яка утворена найімовірніше від прізвища або прізвицька, яке ще потребує окремого дослідження. Проте історик і краєзнавець із с. Почапинці Лисянського району Михайло Лаврега висунув версію походження назви поселення від наявних там у свій час шести ринків і виголосив її в одній із телепередач Черкаської телекомпанії «Рось». На нашу думку версія чекає на своє обґрунтування.

Ряд населених пунктів походять від водних об'єктів, їх водно-ландшафтних особливостей, берегів тощо. Це, зокрема: **Босівка** (від річки Босівка), **Бужанка** (від річки Буржа), **Виноград** (від річки Виноград, а вона – від дикого винограду, що ріс по її берегах), **Дубина** (від річки Дубинка, що протікала дубовим гаєм, [за іншою версією – від однойменної назви хутора – *В.Щ.*]), **Жаб'янка** (від річки, правої притоки Гнилого Тікича), **Кам'яний Брід** (від кам'янистих берегів річки Гнилий Тікич, що протікає повз село, або ж

від місцевих переходів (бродів) через цю ж річку), **Шубині Стави** (від козака Шуби і численних місцевих ставків, нібито ним викопаних) [9]. Особливу увагу на себе звертає в цьому контексті поселення **Журжинці**, яке згадується 1480 р. як вотчина Баглаїв [6,265,552.]. Першою назвою села – Джуриці, Джурджинці [10,арк. 35]. Походить від джерел, в яких журчала (джурчала) вода: поблизу поселення починалися дві річки Зубря та Лисянка – притоки Гнилого Тікича, що протікали гористою й лісовою місцевістю [11,арк. 36,37]; водночас не виключаємо походження назви й від іменника на позначення роду занять джура – зазвичай у XVI– XVIII ст. молоді хлопці-зброєносці, помічники козацької старшини) [9].

Декілька сіл названі за рослинним і тваринним світом. Серед них: **Дібрівка** (від наявності з поселенням численних дібров – типу лісів з домінуванням дуба серед деревостану), **Товсті Роги**, (від добротних (товстоногих) волів, яких мав першопоселенець (поселенці) або місцеві селяни) [9].

Частина назв поселень пов'язана з фахом осадчих чи промислами, якими вони займалися, або ж широко були розвинуті у даній місцевості). Серед них: **Будище**, першу згадку, як зазначено вище відносимо до 1656 р., (також застосовується назва Будища; для виокремлення з поміж інших однойменних назв (Будища Глухівського району Сумської області, Будище Звенигородського району Черкаської області, Будища Диканського району Полтавської області та ін.) поселення називають як Будище (Будища) Лисянські. Тарас Шевченко, зупиняючись у Будищах уточнював назву у праці «Прогулянка із задоволенням і не без моралі» – «Гнилі Будища» [12,250], тобто Будища, які розташувались на р. Гнилий Тікич; назва села походить найімовірніше від поташного промислу, тут була «буда», тобто поташний завод), **Петрівська Гута** (в історії зустрічалась й назва Барська Гута, Циганська Гута); назва походить від гутництва – промислу з виробництва скла) [2,48], **Писарівка** (раніше поселення мало назву Дучино [13,630.], яка походила від місцевого землевласника Дучинського; нова назва можлива від наявності у даній місцевості писарів, писарчуків [9]).

За особливостями географічного місцезнаходження назване село **Кучківка** (від куч (пагорбів), на яких виникло поселення) [9].

Ряд населених пунктів отримало назву від історичних подій, переважна частина з яких переросли у легенди, перекази тощо. Останні, хоч і потребують певних уточнень та досліджень, все ж являються історичним джерелом у топоніміці – науці, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні та соціальні умови минулого, за яких дані назви виникли.

Так, назва села **Рубаний Міст** походить, скоріш за все, від створеного поблизу чи безпосередньо у поселенні дерев'яного (рубаного) мосту. Це й стало основоположним фактом у зображенні на геральдичному щиті герба села [14,5]. Також, можливий варіант походження назви від бою (битися, тобто рубатися) на одному з місцевих мостів [9].

Цікавою є легенда щодо походження села **Погибляк**. Складова назви походить від слів «погиб» і «лях». За легендою, яку у свій час записали від місцевих старожилів і оприлюднили історики М. Лубко та О. Вдовиченко, козаки Семена Палія поблизу села розгромили польське військо: «побили ляхів, покидали їх у Тікич. А котрі хотіли втекти... потопилися, бо Тікич – глибока річка... .. Отож ж і село зветься «Погиб лях» [15,20;16,10,11].

Не з'ясованою до кінця залишається назва села **Почапінці**. Одну із версій нам переповів місцевий краєзнавець Микола Котенко: «в урочищі Могила, що за тири кілометри від сучасного села є урочище Могила, де у давнину розташовувалось поселення, жителі якого з часом залишили його... і заснували неподалік нове місце проживання. Згодом новому поселенню дали назву Почапінці, нібито від слова «почапати», тобто піти. Ті, хто прийшли на нове місце, стали називатися почапінці, тобто люди, які прийшли (пришлі люди). Звідси й назва поселення» [7,132]. Інший місцевий історик і краєзнавець Михайло Лаврега виводить назву від двох слів «поча» і «ченці», тобто монахи на болоті. Він розповів давню легенду, згідно якої під час набігу монголо-татар ченці одного із місцевих монастирів залишили його і подалися у недоступні місця, у заліснені місцеві болота, заснувавши там поселення [17].

З другої версії, на наш погляд, можемо виокремити раціональне зерно. Перша складова назви – «поча» є коренем давньослов'янського слова «почайна», що означає вода, волога. Останнє вже утвердилось в українській історіографії при дослідженні назви річки Почайни, притоки Дніпра. Тому назва «Почаченці», яка з часом трансформувалась у «Почапінці» і, враховуючи зазначені вище лінгвістичні уточнення, може значити монахи на воді. Взнявши до уваги, що поселення Почапінці, як писав відомий український краєзнавець Лаврентій Похилевич, «розташовані над ставками» та наявність колишньої однієї із судноплавної річки притоки Гнилого Тікича (нині на її місці великий став з підводними течіями у с. Верещаки [2,45]) ця версія може відповідати реаліям.

Звертають увагу й версії щодо походження села **Боярка**. Так, місцевий географ і краєзнавець М. Демчук та історик і краєзнавець з Черкас М. Щербина назву виводять за кількома версіями: 1) від словосполучення частки «бо» з іменником «ярки». На запитання: «Чому погані дороги у вас?» Тут відповідали: «Бо ярки». Робити кращими дороги заважали «ярки», тобто рельєф місцевості; 2) в основі назви лежить прізвище першопоселенця – Бояр, яке часто зустрічається на Черкащині; 3) назва ймовірно є видозміненим словом «байрак» і вказує на складний рельєф цієї місцевості [16;9]. Від М. Демчука нами записана ще одна версія, яка є досить поширеною серед місцевого населення, проте, як на наш погляд, потребує підтвердження історичними джерелами. За цією версією назва поселення походить від слова «бояри»: згідно з народними переказами поселення існувало в часи розквіту Київської Русі – на лівому березі Гнилого Тікича підносилося городище Китайгорода. По річці Гнилий Тікич та її притоці – річці Боярка сюди припливали бояри на торги та полювання, лишивши по

собі назву річці і селу. З повідомлень М. Демчука дізнаємось ще одну думку – назва села походить від тамтешньої річки Боярки, яка впадає в Гнилий Тікич [16]. Вважаємо, що саме остання думка є найбільш вірогідною щодо походження назви поселення. Наукове обґрунтування цих версій у контексті дослідження історії села та вихід з друку відповідного наукового видання, над чим нині й працює відомий краєзнавець М. Демчук, доповнило б перелік новітніх сучасних праць з історії міст і сіл України та сприяло б більш глибокому вивченню минувшини краю, розвитку мікрорегіональної історії.

Село **Верещаки** відоме у писемних джерелах з 1645 р. [2,45;] Стосовно його назви існують три версії. За першою – вона походить від квітучого вересу; за другою – від слова «верещати»; за третьою – від прізвища осадника або знаного козака Верещаки. Серед місцевих краєзнавців дискусії розгортаються між прихильниками першої і третьої версії. Однак саме верес звичайний (*Calluna vulgaris*) зайняв центральне місце у гербі села [14,2].

Про назву села **Дашуківка**, перша писемна згадка якого датується 1774 р. [7,78], також свідчать три версії. Перша з них стверджує, що назва утворилася від імені доньки польського магната Дашутки. Друга – від першопоселенця Дашка (Данила) [19]. В основі третьої, яку надав нам місцевий краєзнавець, уродженець с. Дашуківка В. Костенко, лежить героїчна легенда про «душу Кивки», місце поховання осадника, який загинув тут у боротьбі з татарами. [20].

Три версії розповідають й про походження назви села **Орли**, відомого із 1656 р. [7,283] Довгий час поселення існувало як хутір і називалось Орлов. Версії дещо перегукуються за змістом. Так, за першою, назва походить від степових орлів, які водилися в цій місцевості; за другою – від засновника поселення – чоловіка, який отримав ймення Орел від того, що бив орлів, адже вони заважали йому вести господарство [2,51;7,185]; за третьою – від осадників – братів Орлів [19].

Село **Смільчинці** згадується в історичних джерелах 1656 р. [7,264,283] і мало назву Смольчинці [2,54;7,264]. Про походження назви свідчать також три версії. Дві з них виводять основу від слова «сміливі», проте дещо розходяться за змістом. За першою версією – це сміливі ченці, які самовільно залишили Ірдинський монастир і звели свої хати на пустці; в основу іншої версії ліг факт про те, що місцеве населення проявляло сміливість у боротьбі проти турецько-татарських нападів; за третьою версією назва походить від того, що місцеве населення добувало із деревини смолу [19].

Село **Хижинці**, що вперше згадується в історичних джерелах 28 травня 1599 р. [7,73,289], стосовно свого походження має чотири версії. За першою – назва могла утворитися від хижих звірів, яких було багато у навколишніх лісах; за другою – від хижих ченців, які загинули тут обороняючись від татар; за третьою – від слова «хижа» – убога хатина, халупа; за четвертою – від прізвища осадника – козака Хижняка чи Хижинця [21]. Третя версія й лягла в основу герба села [14,2]

Окремо зупинимось на назві центру краю. Першу згадку про містечко **Лисянка** (нині має статус селища міського типу) польський історик

О. Яблонівський відносить до 1593 р. [8,89]. Щодо походження назви існують різні думки. Краєзнавець М. Лубко, посилаючись на словник української мови Б. Грінченка, виводив назву поселення від іменника лисина, зменшувальне – лисинка, пояснюючи, що місцевість вирізнялась певною пустинністю серед навколишніх густих лісів. У публікації «Звідки походить назва Лисянки» він стверджує, що поселення мало назву Лисинка, а згодом вона трансформувалась у Лисянка [22].

За версією укладача топонімічного словника М. Янко назва Лисянка походить від ороніма, неподалік розташованої гори, яка мала назву Лиса гора. На його думку у давнину її гола вершина піднімалась серед густих навколишніх лісів. Ця версія безпідставно перекочувала до багатотомної «Історії міст і сіл України». З нею не погоджуються ні М. Лубко, називаючи її неправомірною, ні сучасні вчені. Так, М. Лубко справедливо зазначав, що назв «Лиса гора» в Україні багато – майже біля кожного населеного пункту, мешканці яких у давнину вказували на таке місце, де нібито збиралася нечиста сила [22]. У дослідженні «Край козацький» автори дотримуються думки, що назва Лисянка походить від назви однойменної річки – притоки Гнилого Тікича, яка впадає у неї в північно-східній частині поселення [7,144]. Автор даного дослідження ще в 1999 р. в статті «Знову про походження назви селища Лисянки», не відкидаючи тлумачення слова «лисина» за Б. Грінченком, вважав можливим застосування слова до ділянки річки, яка могла б відрізнитися своєю ділянкою у поселенні: бути оголеною від лісу, або ж відрізнитися кольором води чи дна тощо і бути схожою на «лисину» чи у зменшувальній формі на «лисинку». Назва могла дійсно трансформуватись згодом у «лисянку». Нині на місці колишньої річки Лисянка збереглися два ставки, води якого живляться з колишнього верхів'я річки і стікають до Гнилого Тікича [23].

Отже топонімія Лисянщини надзвичайно цікава, до кінця не досліджена і дає нам вагому інформацію про той чи інший населений пункт, доповнює історію краю. Водночас топонімічні відомості сприяють розвитку місцевої геральдики, що нині в процесі зростання ролі місцевих громад, є надзвичайно актуальним. На даний час Лисянською районною організацією «Витоки» Національної спілки краєзнавців України за участі місцевих краєзнавців М. Демчука, В. Сабадина, В. Костенка, М. Лавреги та фахівців у галузі спеціальних історичних дисциплін, зокрема В. Щербатюка та відомого й знаного фахівця геральдики і вексилології Ю. Савчука розроблена символіка (герб і прапор) усіх сіл Лисянського району. Проте для її затвердження, виготовлення і впровадження в життя потрібна більша увага та зусилля з боку районної та сільських влад. Здійснення цього проекту сприяло б не лише ідентифікації населених пунктів краю у відповідності з їх історичним минулим, а й запобігало б перекручуванню історичного фактажу минулщини та різним містичним інсинуаціям щодо місцевої символіки, виховувало б почуття патріотизму в місцевого населення, що є надзвичайно важливим в сучасних історичних обставинах часу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Крип'якевич І.П. З минулого Шевченкової батьківщини / І.П. Крип'якевич // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету. – Львів, 1940. – С. 139–147.
2. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина. – К., 428 с.
3. Верменич Я.В. В. Щербатюк. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк, О. Березовський, С. Верговський та ін. – К.: Наукова думка, 2009. – 546 с. [Рецензія] / Я.В. Верменич // Укр. істор. журн. – 2009. – № 6. – С. 215–217.
4. Щербатюк В., Березовський О., Верговський С. та ін. Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 2009. – 546, VIII с.: іл.
5. Щербатюк В. Цікаві топоніми Черкащини: Лисянський район / В. Щербатюк, М. Щербина // Нова доба. – 2014. – № 58. – 5 серпня; № 59. – 7 серпня; № 68. – 9 вересня.
6. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства а времени издания первого Литовского Статута. – М.: Универ. типогр., 1892.– 884 с.
7. Щербатюк В. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В. Щербатюк (кер. авт. кол.), О. Беззубець, К. Безрідна та ін. [керівник проекту В. Смолій, упорядник В. Щербатюк, науковий редактор О. Гуржій]. – К.: Наукова думка, 2004. – 408 с.
8. Jablonowskie A. Zrodla dzijowe. – Т. XXII. – Warszawa, 1897. – 736 с.
9. Щербатюк В. Цікаві топоніми Черкащини: Лисянський район / В. Щербатюк, М. Щербина // Нова доба. – 2014. – № 58. – 5 серпня.
10. Інститут Рукопису Національної бібліотеки (ІР НБ) України ім. В.І. Вернадського. Ф. 10, спр. 680.
11. ІР НБ України ім. В.І. Вернадського. Ф. 10, спр. 11712.
12. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали // Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 4: Повісті. – С. 208–326.
13. Список населенных мест Киевской губернии / Изд. Киев. губерн. стат. ком. – К.: Типография Ивановой, 1900. – 1896 с.
14. Демчук М. Атлас Лисянського району Черкаської області / М. Демчук, В. Ніщименко, В. Щербатюк. – К.: Синопис, 2008. – 32 с.
15. Лубко М. Знаменитий і багатолюдний град / М. Лубко. – Полтава: Вісті, 1998. – 264 с.
16. Вдовиченко О. Село на нашій Україні: коротка історія села Погибляк за матеріалами експозиції Погибляцького Народного краєзнавчого музею. – К.: Синопис, 2009. – 116 с.
17. Пошукові експедиції автора: з розповіді історика і краєзнавця із с. Почапінці Лисянського району Черкаської області М. Лавреги, 1954 р. н.
18. Пошукові експедиції автора: з розповіді географа і краєзнавця із с. Боярка Лисянського району Черкаської області М. Демчука, 1962 р. н.

19. Щербатюк В. Цікаві топоніми Черкащини: Лисянський район / В. Щербатюк, М. Щербина // Нова доба. – 2014. – № 59. – 7 серпня.
20. Пошукові експедиції автора: з розповіді краєзнавця із с. Дашуківка Лисянського району Черкаської області В. Костенка, 1951 р. н.
21. Щербатюк В. Цікаві топоніми Черкащини: Лисянський район / В. Щербатюк, М. Щербина // Нова доба. – 2014. – № 68. – 9 вересня.
22. Лубко М. Звідки походить назва Лисянки / М. Лубко // Лисянщина. – 1999. – № 4. – 20 січня.
23. Щербатюк В. Знову про походження назви Лисянка / В. Щербатюк // Лисянщина. – 1999. – № 19. – 17 березня.